

напрыклад, напісанне гэтых слоў у друкаваным зборніку: *выгóдные* (ДЧ, с. 83), *травы-асóка* (ДЧ, с. 80), *загарóдзіў* (ДЧ, с. 5).

Такім чынам, паслядоўнасць перадачы акання ў рукапісе носіць больш устойлівы характар у параўнанні з друкаваным варыянтам зборніка, у якім, аднак, тэндэнцыя да перадачы акання (на фоне тагачаснай выдавецкай практыкі) праяўляецца дастаткова выразна і паслядоўна.

Літаратура

1. *Крамко І.І., Юрэвіч А.К., Яновіч А.І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2-х т. Т. 2. Мінск, 1968. 342 с.
2. *Kolas J.* Druhoje čytan'nie dla dziaciej biełarusой. Wilnia, 1909. 142 s.
3. *Колас Я.* Другое чытанне для дзяцей беларусаў. Пецярбург, 1910. 112 с.
4. *Юргелевіч П.Я.* Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі: Вучэб. дапам. Мінск, 1974. 302 с.
5. *Блінава Э., Мяцельская Е.* Беларуская дыялекталогія: Вучэб. дапам. для філал. фак. ВПУ. 2-е выд., дапрацав. і дап. Мінск, 1980. 304 с.

І. У. Будзько

ГРАФІКА-АРФАГРАФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ПОЛАЦКАГА ЕВАНГЕЛЛЯ КАНЦА XII СТАГОДДЗЯ

Гістарычная Полаччына адыграла вырашальную ролю ў развіцці і распаўсюджванні кірыла-мяфодзіеўскай літаратурна-пісьмовай традыцыі на ўсходнеславянскіх землях. У выніку гістарычных катаклізмаў, войнаў, разбурэння і вынішчэння гэтага рэгіёну шматлікія пісьмовыя здабыткі мінулых часоў аказаліся па-за межамі Полацка і нават Беларусі. Сёння мы вывучаем рукапісы старажытных евангелляў, якія захоўваюцца ў кнігасховішчах Санкт-Пецярбурга, Масквы, Кіева, імкнучыся вылучыць сярод іх тыя, якія былі перапісаны ў культурным цэнтры старажытных крывічоў.

Полацкае евангелле к. XII ст. (ПЕ, Погод. 12). Рукапіс некалі належаў Троіцкаму манастыру ў Полацку, захавалася 170 аркушаў, няма па крайняй меры адной пятай часткі тэксту. Рукапіс напісаны ўставам, ініцыяльныя застаўкі візантыйскага ўзору. Па тыпалогіі апракасаў – поўны. Помнік захаваны прыкладна на 80 %. Чатыры аркушы з апошняй часткі трапілі ў Маскву і вядомыя сёння пад назвай «Лісткі Ундольскага».

Помнік напісаны поўным уставам, тэкст размяшчаецца на старонцы ў два слупкі па 27-28 радкоў кожны.

1. *Агульныя палеаграфічныя асаблівасці.* Арнаментация Полацкага евангелля XII ст. уключае: застаўку, арнаментыроўку загаловых літар і невялікую колькасць прасцейшых элементаў і палявых знакаў. У якасці ініцыялаў у рукапісу сустракаюцца літары **в**, **р**, **ч**. Для літар **в**, **р** адзначаны агульныя элементы, якія маюць некалькіх варыянтаў:

1) стоўбик складаецца з дзвюх прамых ліній, а з левага боку – арнаментальны матыў з завітушкамі, які паўтараецца тройчы;

2) такі самы стоўбик, як і ў першым выпадку, але завітушкі больш сціплыя, паўтараюцца чатыры разы;

3) стоўбик такі самы, але арнаментальны матыў больш пышны і ідзе без перапынку.

Ініцыяль **ч**: літара нагадвае чашу, ножка аздобленая геаметрычным арнаментам, стоўбик шырокі, у верхняй частцы («галаве» чашы) пышны арнамент у выглядзе завітоўкі.

Ініцыяль **в**: ніжні авал не зліваецца з верхнім, кончык заостраны, часта верхні авал зафарбаваны чорнай фарбай. Аналагічна і для ініцыялі **р**. На с. 118б ініцыяль **в** больш сціплая, стоўбик уяўляе сабой дзве перакладзіны, адзін завіток, два авалы спалучаныя паміж сабой тонкай лініяй.

Некаторыя прасцейшыя элементы арнамента рэгулярна выкарыстоўваюцца як палявыя знакі. Так, зачалы афармляюцца чатырма кропкамі, размешчанымі ў выглядзе ромба, які ставіцца ў пачатку і ў канцы заголовка. Сярод палявых знакаў часцей за ўсё сустракаецца, які ставіцца на левым полі, адзначаючы пачатак новай главы. Нумарацыя тыдняў абазначаецца пры дапамозе ціглаваных літар, якія з двух бакоў абазначаны кропкамі: **·г·**, **·д·**, **·е·** і г.д.

Са знакаў прыпынку ўжываецца кропка, якая ставіцца пасярэдзіне радка і абазначае цэльныя фрагменты тэксту.

2. *Асаблівасці напісання і дыстрыбуцыі асобных літар і знакаў.* У даследуемым тэксце звяртае на сябе ўвагу тая адметнасць, што для абазначэння зычных гукаў выкарыстоўваюцца шырокія літары, якія сваёй абрысоўкай нагадваюць квадрат, у той жа час як для абазначэння галосных гукаў выкарыстоўваюцца літары, якія ў два разы вужэй за папярэднія і сваёй формай нагадваюць выцягнуты авал (выключэнне складае толькі літара **с**, таму што пры яе напісанні выкарыстоўваліся тыя ж элементы, што і пры напісанні літары **о**).

можа выходзіць за ніжнія межы радка: **Бѣжнѣ**. Звяртае на сябе ўвагу напісанне літары **к**: літара складаецца з дзвюх частак: першага стоўбіка і выгнутай дугі, часткі не злучаюцца паміж сабой. Літара **з** мае заостраную трохкутную верхнюю частку, ніжняя частка закругленая, хвосцік выпягнуты далёка ўлева (адна з самых яркіх рысаў беларускага пісьма). Літара **ж** пішацца ў тры прыёмы, верхняя частка стасуецца да ніжняй як 1:3; верхнія ражкі ў адносінах да сярэдняй стоўбіка знаходзяцца пад вострым вуглом; ніжнія ражкі ўтвараюць дужкі.

У Полацкім Евангеллі актыўна выкарыстоўваюцца цітлы, асноўную заканамернасць іх ужывання можна акрэсліць як тэндэнцыю да цітлавання міжлітарнай прасторы. Нягледзячы на вялікі тэкставы аб'ём, цітлююцца пераважна адны і тыя ж словы: **дхъ, гдъ, бѣ, глѣце, гъ, бѣготворите, снве, оць, оци, бѣгатымъ, глѣю, (о) ісѣ, спсѣть, ісви, мѣри, сѣхъ, бѣ, бѣжю, снѣ, члѣци, бѣ, аглѣ, сѣи** і інш.

Вынасных літар у помніку няма, часцей за ўсё за межы радка выносіцца літара **о**: **проркъ, проркомъ, члоръ, члорци, члорць**; радзей зычныя: **ер'лма, ре'** і спалучэнні зычных: **въ дроу'ю соуботоу, при'де**.

Спецыфіка перадачы ў Полацкім евангеллі ятаваных літар не выходзіць за межы ранняй усходнеславянскай традыцыі пісьма: спалучэнне гукаў [je] у помніку перадаецца літарай **є**, у напісанні якой звяртае на сябе ўвагу той факт, што перакладзіна і сярэдняя частка літары **є** ўтвараюць непарыўныя цэлае, што сведчыць аб старажытнасці помніка. Ятацыя адбываецца пасля галосных або ў пачатку слова: **єсть, єда, ер'лмъ** (пішацца паслядоўна, але на с. 91 – **иер'лма, иер'бѣви**). Спалучэнне гукаў [ja] у помніку перадаецца літарай **ѣ**: папярочная перакладзіна тонкая, размешчана ў верхняй трэці літар. Часцей за ўсё сустракаецца ў пачатку слова: **ѣко, ѣже**, пасля прыстаўкі **ѡ**: **ѡятъ**, пасля галосных: **прѣставлѣнѣ**.

У помніку сустракаецца толькі юс малы ў сваім неятаваным варыянце: **мѣ, зрѣци, сѣ, дивлѣхосу, исхорѣцихъ, всѣко, идѣше, назарѣнѣ, тѣ, истѣзахосу, платѣхосу, землѣ, кораблѣ, обѣша, ловѣ, симонѣ** і г.д.

Асаблівасці дыстрыбуцыі некаторых варыянтных графем у ПЕ заключаюцца ў наступным. У помніку назіраецца сталая замена **ж** (**ѣж**) на **оу**, у рэдкіх выпадках на **у** і **ѡ**: **вѣроующимъ, бѣхосу, сапогоу, соутъ, идоуца, моужь, осоужение, ѡсоудосу, ѡкоудосу, въ славоу, бѣхосу, (на) недоужьныхъ, глѣхосу, соуботѣ, коупиша, соуденьць, мѣзосу,**

имѡуть, водоу живоу, моужа; вѣроу, ѿмѡ; нявытрыманасцю нормы характерызуецца ўжыванне *ю* на месцы *ж* пасля шыпячых і *ц*: вѣложу, ѡрѣшу, нечу (АЕ²⁴ – нечу), оцю, чюдесѣ (АЕ – чюдесѣ), вѣскрѣшу; у пазіцыях пасля *ј* стала пішацца *ю*: юже, бесѣдоующема, свою, змию, смоковницею. Пры вывучэнні асаблівасцей дыстрыбуцыі графем, якія адлюстроўвалі названы галосны гук, заўважана, што варыянты у і *ѡ* сустракаюцца пераважна толькі ў канцы радка (графемы *ѡ* выключна ў канцы): кокошницѣ оукрѡ / хѣ, не повѣжѣ никомѡ /, пакѣ вѣзложи рѡ / цѣ і інш. Юс вялікі сустракаецца спарадычна, асаблівай спецыфіка ў яго ўжыванні не заўважана: на овчи кѡпели, месинѡ. Замена *оу* на *у* таксама абумоўлена пазіцыяй графемы ў тэксе: бліжэй да канца радка назіраецца вялікая колькасць такіх замен. Напрыклад, и пасѣха и искаху /, же ѿтери к нему рѣ /, рече к тому же не /, вѣса гдѣи дому реч /, ше ѿтери кѣ ѿѣ /, и начаша вѣ купѣ / і г.д. Такім чынам, дыстрыбуцыя названых графічных сродкаў у пераважнай большасці залежала ад чыста тэхнічных прычын: калі трэба было сэканомиць месца ў радку, пісец рэдукаваў дыграф або пісаў графему *ѡ*.

Аналагічна можа растлумачыць варыянтнае напісанне графем *и* / *ї*, *о* / *ѡ*, якія ўжываліся для абазначэння гука [i], [o] адпаведна. Па ўсім помніку пераважае літара *и*: вѣниде, братиѣ, тѣржникомѣ, и реч, имамѣ і г.д., літара *ї* ўжываецца ў канцы радка: много дѣии и блї /, нѣ же вашемѣ пї /, ше же невѣроующї / мѣ, ници и мѣтари прї / шѣдѣше, зомѣваѣѣ и прї / носить; истиною иѡ ѡ / цѣ, столоу соудѣше ѡ / вѣманадѣсѣте, нѣ тѣкмо иѣреѡ / мѣ, иѣа покоѣ и не ѡ / брѣтаѣть. У позніх рукапісах такой заканамернасці не назіраецца. Відавочна, перарвана традыцыя.

На марфалагічным узроўні выяўлена наступныя асаблівасці:

а) флексія *-ови/еви* ў назоўніках м. р. у форме *Datsg* скланення на **o/*jo*: бѣви (але сустракаецца і бѡу), иерѣови, (ѣвѣсѣ) мирови, кѣ ѿѣви, архитриклинови, иѡанови, архисоунагогови, кесареви;

б) флексія *-и* ў форме *Gsg* назоўнікаў скланення на **o/*jo*: ѣѡко приближѣсѣ кѣ вратомѣ градоу, тут же народѣ много бѣ ѡ града с нею;

²⁴ Остромирово Евангелие 1056-57 гг. Факсимильное воспроизведение. Ленинград – Москва, 1988. Далей у тэксе – АЕ.

в) канчатак *-ть* у дзеясловаў 3sg і *pl*: **дасть, имаць, разоумѣть, прикасають бо са, молахоуць**; аднойчы памылкова прэзэнтнай аснове на дадзена флексія інфінітыва: **сътворати** (замест **створать**);

г) звяртае на сябе ўвагу і спецыфіка дзеяслоўнага кіравання: *Асс* часта замяняецца на *Gen*: **имаць ... живота вѣчнаго** (замест **животъ**), **дасть ... хлѣба истиннаго** (замест **хлѣбъ**); дадзеная марфалагічная рыса лакалізуецца сёння цэнтральнымі і паўднёва-заходнімі беларускімі гаворкамі, але спарадычна сустракаецца на Магілёўшчыне і Полаччыне – ДАБМ, к. № 211);

д) зваротны займенник *себе* ў формах *Dat-Abl* у ПЕ адзначаецца ў формах, якія адпавядаюць стараславянскай норме, за некалькімі выключэннямі: **та бесѣдоваше къ собѣ о всѣх** (чытанне на аўторак светлага тыдня); **не могу азъ творити о собѣ ничеже** (чытанне ў чацвер другога тыдня пасля Вялікадня); **юже видаше о собѣ вѣсте оубо іако ѿцю своему; напамать ї собѣ и дитати**.

Сярод лакальных рыс, адзначаных у ПЕ, звярнулі на сябе ўвагу наступныя:

а) пераход *ие (a) > је (a)*: **тиверыадьскаго, абые, пыете, пыан, пыеть, пыа, оубыеть, самарыскъ, днью, льстыю, вѣтвые, людые, татые, крѣвью, велью і інш.**

б) цоканне (нераспадабненне і ўзаемазамена фанем *ц* і *ч*): **наричаются, наричаемыи, чата, чавцьскаго, чловцскъ, въ оцесѣ, личемѣри, пцѣтеса, концина, вдовича, отроца;**

в) аканне: **арамаѣты, араматы, праказа, нына;**

г) зацвярдзенне *р*: **оумроша** (замест **оумрѣша** – АЕ), **трѣхъ, горко;** што пацвярджаецца варыянтнасцю напісання займенніка **кѣтери, кѣтеры, кѣтеръ, лицемѣръ**; гіпермяккасць названай фанемы таксама характэрная для полацка-смаленскіх гаворак: **ѿ трапезы;**

д) пераход *о > и*: **въ оутроубоу, въ соубоутоу;** (па ДАБМ – рыса ўсходніх беларускіх гаворак, карта № 35);

е) пераход *ѣ > і*. Гэтая з’ява прысутнічае ў ПЕ невыразна, толькі ў флексіях і гаматычных фармантах, то можа быць растлумачана цмянасцю артыкуляцыі і ўзаемаўплывам розных тыпаў скланення: **слоушаіа словеси** (замест **словесе**), **въ храми** (замест **въ храмѣ**), а таксама гіперправільная форма **сътворишеи** (замест **сътвориши**). Па аналогіі з гэтым пераходам адзначаны выпадкі пераходу *е ў і*: **лжисвѣдетель;**

ж) як і ў шмат якіх помніках старабеларускага пісьменства, у ПЕ назіраецца змяшэнне губных па цвёрдасці – мяккасці, гэтую з’яву даследчыкі звязваюць з балцкім уплывам: **моуromь** (параўн. **мюро**).

Лексічны ўзровень у кананічных помніках пісьменства варта аналізаваць з выкарыстаннем тэксталагічнай metodyкі з мэтай вызначэння лексічных варыянтаў у помніках рознага паходжання. Так, у ПЕ ў параўнанні з АЕ адзначана наступная варыятыўнасць (першай падаецца лексама з ПЕ):

а) сярод займеннікаў: **скыа** – **етеры**, **етери** – **едини**, **нѣции** – **іетери**, **никоторыи** – **ини**;

б) сярод назоўнікаў: **книгы** – **писаниа**, **жидове** – **иоудеи**, **тръжники** – **пѣнажъники**, **въ жизнь** – **въ животъ**, **по обычаю** – **по очищению**, **старейшинѣ** – **архитриклинѣ**, **словесемъ** – **глаголомъ**, **година** – **часъ**, **чюдо** – **знамение**, **праздъникъ** ... **коушнаго потъчениа** – **праздъникъ** ... **скинопиѣ**.

в) сярод дзеясловаў: **ходіаща** – **иджща**, **оуслышаста** – **слъшаста**, **рече** – **г°ла**, **въродитиса** (**въ оутроубоу**) – **вълѣсти** (**въ жтробѣ**), **градетъ** – **идетъ**, **исповърже** – **опровърже**, **(знамение) твориши** – **(знамение) являеши**, **низитиса** – **мънитиса**, **съвъше приходаи** – **градъи съвъше**, **не ставъшоу виноу** – **не доставъшоу винѣ**, **не оуже приде** – **неоуприде**, **азъ послоушьствоую о немъ** – **азъ съвѣдѣтельствуюж о немъ**, **въслѣпающа** – **истѣкажща**, **пригласи** – **призови**, **глаголемъи** – **нарицаемъи**, **пригласи жениха** – **възгласи жениха**, **възиде** – **въниде**;

г) сярод прыметнікаў: **моутна** (**срдцьмъ**) – **мъдълна** (**сърдьцьмъ**), **жидовьска** – **иудейска**,

д) сярод прыназоўнікаў: **страха дѣла** – **страха ради**.

Такім чынам, графіка-арфаграфічныя асаблівасці Полацкага Евангелля к. XII ст. (*Погод. 12*) дазваляюць зрабіць наступныя высновы: па палеаграфічных асаблівасцях помнік належыць да ранняй традыцыі ўсходнеславянскага пісьма візантыйскага тыпу. Прыёмы пісьма характэрныя для беларускіх зямель. Фанетычныя асаблівасці дазваляюць лакалізаваць помнік паўночна-ўсходнімі беларускімі землямі.

Скарачэнні

ДАБМ – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963.